

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Статтю присвячено актуальним питанням професійного та особистісного самовизначення старшокласників. Зокрема проаналізовано психолого-педагогічні передумови формування такого новоутворення як «професійне самовизначення», визначено систему чинників, що впливають на його формування. Встановлено що, професійне самовизначення – це складне структурне новоутворення взаємопов'язаних і поєднаних переконаннями морально-вольових якостей особистості, способів поведінки, знань про професії, практичні вміння і навички, сформовані відповідно до вимог суспільства й можливостей навчально-виховного процесу в школі. Професійне самовизначення є невід'ємним компонентом особистісного самовизначення. Ці явища проходять паралельною лінією впродовж усього людського життєвого шляху, і від того, як людина справляється з поставленими завданнями вибору на різних етапах свого життя, залежить успішність життя в цілому.

Ключові слова: професійне самовизначення; особистісне самовизначення; передумови; учні старшої школи; чинники впливу.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасна соціальна реальність, що характеризується ламкою системою цінностей, відсутністю жорстко структурованих нормативних моделей, своєрідно представлена у свідомості підростаючого покоління. Для педагогіки та психології значущими є дані про нормативно-ціннісні орієнтації сучасних старшокласників, оскільки вони дозволяють уявити портрет юнацтва ХХІ століття, дібрати адекватні засоби впливу на особистість, що формується.

Простежується наявність чітко вираженого протиріччя між очікуваннями суспільства на поповнення своїх рядів грамотними фахівцями, що люблять свою роботу, що прагнуть до професійного самовдосконалення, і складністю для старшокласників розібратися в безлічі професій, визначити свою затребуваність на ринку праці, визначити відповідність своїх вимог здібностям, схильностям та набутим навикам.

Метою і завданнями дослідження є виявлення передумов та системи чинників, що впливають на свідомий вибір майбутньої професії учнями старших класів.

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано розв'язання зазначеної проблеми. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що предметом уваги вчених були проблеми становлення особистості, пов'язані з дослідженням методологічних засад сучасної філософії освіти (В. Кремень, В. Мадзігон, І. Зязюн, В. Андрущенко, О. Савченко, О. Сухомлинська); неперервної професійної освіти (С. Гончаренко, Н. Ничкало); необхідності формування в молоді вмінь самостійного пошуку та аналізу знань про різні види професійної діяльності (М. Захаров, С. Чистяков); теоретико-методичні

аспекти професійного самовизначення старшокласників в умовах профільного навчання (Н. Бібік, М. Піддячий, В. Зінченко, Є. Павлютенков, О. Пехота, В. Савченко, В. Симоненко, М. Тименко, Б. Федоришин та інші); проблеми професійної орієнтації у зарубіжних країнах (Н. Абашкіна, Н. Лавриченко); психологічні аспекти професійного самовизначення учнів (Е. Герр, Ф. Кібнер, А. Маслоу та ін.); формування готовності особистості до прийняття рішення щодо професійного вибору (Б. Адаскін, А. Асмолова, А. Вайсбург, Л. Виготський, О. Гребенюк, М. Рожкова); проблеми шляхів розвитку професійних здібностей учнів (Л. Божович, Б. Ломова, С. Рубінштейн).

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується зазначена стаття. Судячи з аналізу напрацювань, можна зробити висновки, що переважна більшість аспектів проблеми не залишилася поза увагою дослідників, але особливої уваги заслуговують питання вивчення професійного самовизначення як провідного компонента особистісного самовизначення в старшому шкільному віці.

Виклад основних результатів теоретичного аналізу або практичного дослідження. Професійне самовизначення – своєрідна перевірка громадянської зрілості людини в справі вибору професії: перевірка на її причетність до історичного часу, перевірка на відповідальність за майбутнє, не тільки своє, але і всього суспільства. Людина, що вдало зробила свій професійний вибір, любить свою справу, творчо і повноцінно живе, може називатися щасливою і здатною подарувати щастя і впевненість іншим людям.

Мотиви вибору професії досить різні, серед них головну роль відіграє змістовна сторона майбутньої професії, менш значимими є вподобання більш самостійних друзів та поради батьків, найменш значним є вплив засобів масової інформації та малозначні фактори (близьке розташування від дому і т. п.). Інформаційний бум дозволяє молодій людині самостійно відшукувати необхідну інформацію та черпати потрібні знання, але процес самостійного пізнання, синтезу, аналізу та формування висновків потребує значної уваги з боку школи та батьків, адже тільки в умовах контролю та керованості можна здійснити необхідну селекцію інформаційних потоків [5, с. 54].

На думку Є. Клімова, існує 8 кутів ситуації вибору професії [3, с. 211], адже старшокласник бере до уваги відомості не тільки про особливості різних професій, але і велику кількість іншої інформації.

1. **Позиція старших членів родини.** Звичайно, турбота старших про майбутню професію своєї дитини цілком зрозуміла, батьки несуть часткову відповідальність за те, як складеться подальше життя нащадків. Дуже часто батьки надають дитині повну свободу вибору, вимагаючи тим самим від неї самостійності, відповідальності, ініціативи. Трапляється, що батьки не згодні з вибором дитини, пропонуючи переглянути свої плани і зробити інший вибір, вважаючи молоду людину не здатною самостійно приймати важливі рішення. Правильному вибору професії часто заважають установки батьків, які прагнуть, щоб діти компенсували їхні недоліки в майбутньому, у тій діяльності, в якій вони не змогли себе повністю проявити. Дослідження показують, що в більшості випадків діти погоджуються з вибором батьків, розраховуючи на допомогу батьків при вступі до якого-небудь навчального закладу. При цьому діти, звичайно ж, забувають, що працювати за вибраною спеціальністю доведеться їм, а не їхнім батькам.

2. **Позиція товаришів, подруг (однолітків).** Дружні стосунки старшокласників досить міцні і їхній вплив на вибір майбутньої професії цілком вірогідний, крім того, з огляду на вікові особливості розвитку увага до свого професійного майбутнього в однолітків значно зростає. Саме позиція оточення, у якому спілкуються старшокласники, може стати вирішальною в професійному самовизначенні.

3. **Позиція вчителів, класного керівника.** Кожен учитель, спостерігаючи за поведінкою учня, тільки у навчальній діяльності, весь час намагається аналізувати структуру його інтересів, схильностей, особливості характеру, здібності, рівень підготовки тощо. Саме вчитель часто володіє тією інформацією, яка невідома навіть самому учневі.

4. **Особисті професійні плани.** У поведінці і житті людини, уявлення про найближче і віддалене майбутнє відіграють дуже важливу роль. Особливості уявлення професійних планів залежать від складу розуму, характеру й досвіду людини. Він включає головну мету та цілі на майбутнє, шляхи і засоби їх досягнення.

5. **Здібності.** Здібності, таланти учнів старших класів необхідно розглядати не тільки в контексті навчання, але й у контексті всіх інших видів

суспільно цінної активності. Саме здібності містять майбутню професійну придатність.

6. **Рівень домагань на суспільне визнання.** Реалістичність домагань старшокласника – перший щабель професійної підготовки.

7. **Інформованість.** Важлива, неспотворена інформація – важливий фактор вибору професії. Інформаційний компонент передбачає повідомлення учням відомостей про різні професії, їхні особливості, значення для суспільства, потреби в кадрах на ринку праці, умови професійної діяльності, вимоги, які ставить професія до психофізіологічних якостей особистості, способи і шляхи оволодіння професією.

8. **Схильності.** Схильності проявляються і формуються в діяльності. Свідомо включаючись в різні види діяльності, людина може змінювати свої захоплення, а отже, і професійну спрямованість. Для старшокласника це досить важливо, оскільки допрофесійні захоплення відіграють важливу роль у виборі майбутньої професії.

Самовизначення особистості – це свідомий акт виявлення і твердження власної позиції в проблемних ситуаціях. Його особлива форма – професійне самовизначення. У світі існує кілька десятків тисяч професій. Усі вони відрізняються метою праці, умовами праці, знаряддями праці, предметом праці. Щоб прийняти правильне рішення, необхідно врахувати безліч факторів, серед яких власні бажання, психологічні особливості і можливості, а також потреби суспільства. Негативні наслідки неправильно обраної професії торкаються як самої людини, так і всього суспільства. За підрахунками американських учених, правильний вибір професії в 2-2,5 рази зменшує плінність кадрів, на 10-15 % збільшує продуктивність праці й у 1,5-2 рази зменшує вартість навчання кадрів [5, с. 54].

Поняття «самовизначення» цілком співвідноситься з такими поняттями, як самоактуалізація, самореалізація, самоздійснення, самосвідомість. При цьому багато вчених пов'язують самореалізацію, самоактуалізацію саме з трудовою діяльністю, з роботою. Наприклад, А. Маслоу вважає, що самоактуалізація виявляє себе «через захопленість значимою роботою»; К. Ясперс зв'язує самореалізацію зі справою, що робить людину; І. Кон говорить, що самореалізація виявляється через працю, роботу і спілкування; російський вчений П. Щедровицький відзначає, що «зміст самовизначення – у здібності людини будувати самого себе, свою індивідуальну історію, в умінні постійно переосмислювати власну сутність» [1, с. 138].

Є. О. Клімов виділяє два рівні професійного самовизначення [3, с. 119]:

- 1) гностичний (перебудова свідомості і самосвідомості);
- 2) практичний (реальні зміни соціального статусу людини).

Відповідно до такого поділу можна оцінити роль школи у формуванні першого (гностичного) рівня професійного самовизначення, адже саме вона вибудовує портрет вихованої та свідомої особистості.

Самовизначення припускає не тільки «самореалізацію», але і розширення своїх первісних

можливостей – «самотрансценденцію»: «повноцінність людського життя визначається через його трансцендентність, тобто здатність «виходити за рамки самого себе», а головне – в уміні людини знаходити нові змісти в конкретній справі і у всьому своєму житті». Отже, саме зміст визначає сутність самовизначення [7, с. 29].

Усе це дозволяє визначити сутність професійного самовизначення як пошук і перебування особистісного змісту в обраній, освоєній і вже виконуваній трудовій діяльності, а також – перебування змісту в самому процесі самовизначення.

Стосовно допрофесійного самовизначення можна виділити узагальнений зміст: пошук такої професії і роботи, що давала би можливість одержувати заробіток (суспільну оцінку праці) по справедливості, тобто відповідно до витрачених зусиль (чи відповідно до внеском людини в суспільство).

Підсумовуючи вищезазначене, звернемося до класифікації, у якій Гінзбург виділяє наступні типи особистісного самовизначення, що впливають на професійне самовизначення [2, с. 44]:

– *гармонійне* (благополучне сьогодення при позитивному майбутньому);

– *стагнаційне* (благополучне сьогодення при негативному майбутньому; страх перед майбутнім);

– *безтурботне* (благополучне сьогодення, бачення майбутнього без цілеспрямованого планування; очікування благополуччя і того, що все буде відбуватися «само собою»);

– *безперспективне* (благополучне сьогодення; планування майбутнього при відсутності його цінності як «вимушене»);

– *негативне* (неблагополучне сьогодення, негативне майбутнє; відчуття безнадійності);

– *захисне* (неблагополучне сьогодення, позитивне планування майбутнього; «втеча в майбутнє»);

– *фантазійне* (неблагополучне сьогодення, позитивне майбутнє при відсутності його планування; «втеча в мрії про майбутнє»);

– *прагматичне* (успішна самореалізація при відсутності цінностей і екзистенціальної орієнтації; «адаптивність», проєкція в майбутнє запозичених цінностей);

– *гедоністичне* (успішна самореалізація при відсутності цінностей, екзистенціальної орієнтації, позитивних образів майбутнього і планування; погоня за сьогочасними задоволеннями);

– *залежне* (успішна самореалізація, позитивне майбутнє при відсутності цінностей, екзистенціальної орієнтації і планування; погоня за задоволеннями, проєкція в майбутнє запозичених цінностей);

– *бездуховне* (успішна самореалізація і планування при відсутності цінностей, екзистенціальної орієнтації і негативному майбутньому; практичність, «емоційна ущільненість»);

– *пасивне* (нереалізовані цінності в сьогоденні, позитивне плановане майбутнє; нереалізованість у сьогоденні);

– *невротичне* (нереалізовані цінності в сьогоденні, негативне плановане майбутнє; переживання незатребуваності, відсутність перспективи);

– *бездіяльне* (нереалізовані цінності в сьогоденні, позитивне неплановане майбутнє; відхід від нереалізованості у сферу емоційних переживань);

– *відстрочене* (нереалізовані цінності в сьогоденні, негативне плановане майбутнє; відстрочка реалізації нереалізованих цінностей).

Позитивно орієнтований саморозвиток наповнює майбутнє змістом, структурує його і за визначенням робить людину суб'єктом власного становлення. Успішність самовизначення багато в чому визначається присвоєнням і осмисленням соціально-набутих цінностей.

Нерозривний зв'язок професійного й особистісного самовизначення останнім часом вважається загально-визнаним. Більш того, на перший план часто висувається ціннісно-моральне самовизначення особистості. Загалом, виділяють такі основні типи самовизначення: професійне, життєве й особистісне. На вищих рівнях свого прояву ці типи взаємопов'язані, а їхні ознаки мають наскрізний характер. Наприклад, професіонал, що знайшов у роботі зміст усього свого життя, безсумнівно, реалізує себе і як особистість. В іншому випадку людина у своєму хобі досягає таких висот, яким міг би позаздрити будь-який професіонал, успіхів, що здобувають суспільне визнання.

На думку І. Кона, процес професійного самовизначення, насправді, має свій початок ще в дитинстві і підрозділяється на декілька етапів, тривалість яких варіюється залежно від соціальних умов і індивідуальних особливостей розвитку [4, с. 12].

Перший етап – дитяча гра, в ході якої дитина приймає на себе професійні ролі і «програє» окремі елементи пов'язаної з ними поведінки. Другий етап – підліткові фантазії, коли підліток бачить себе у мріях представником тієї чи іншої привабливої для нього професії. Третій етап, що охоплює підлітковий і більшу частину юнацького віку, – це попередній вибір професії. Різні види діяльності аналізуються і оцінюються з точки зору інтересів підлітка («я люблю історичні романи, я стану істориком»), з точки зору схильностей («у мене гарні успіхи з математики, чому не зайнятися нею?»), з точки зору його системи цінностей («хочу багато заробляти»).

Зрозуміло, інтереси, схильності і цінності проявляються не зовсім виразно на різних стадіях вибору. Однак ціннісні аспекти, такі як громадські (усвідомлення соціальної цінності тієї чи іншої професії), особисті (усвідомлення того, що індивід хоче для себе), є більш узагальненими і зазвичай формуються і усвідомлюються пізніше, ніж інтереси і схильності. Інтерес до предмета стимулює школяра більше займатися ним, це у свою чергу розвиває його схильність, а виявлення схильності підкріплює інтерес.

Четвертий етап – практичне прийняття рішення, тобто власне вибір професії, що включає в себе два компоненти: 1) визначення рівня кваліфікації майбутньої діяльності, обсяг і тривалість навчання; 2) вибір конкретної освітньої програми з підготовки до обраної спеціальності.

Підсумовуючи вищезазначене, доходимо висновку: професійне самовизначення є невід'ємним компонентом особистісного самовизначення. Ці явища йдуть паралельною лінією впродовж всього людського життя-

вого шляху, і від того, як людина справляється з поставленими завданнями вибору на різних етапах свого життя, залежить успішність життя в цілому.

Особливостями (специфічними ознаками) різних типів самовизначення особистості можуть бути наступні.

Для професійного самовизначення:

- характерна велика формалізація (професіоналізм відбивається в дипломах і сертифікатах, у трудовій книжці, у результатах праці і т. п.);

- вимагаються, сприятливі умови (соціальний запит, що відповідають організації, устаткування для праці і т. п.).

Для життєвого самовизначення характерні:

- глобальність, всеосяжність того образу і стилю життя, що відповідає середовищу, в якому живе людина;

- залежність від стереотипів суспільної свідомості певного соціокультурного середовища;

- залежність від економічних, соціальних, екологічних та інших об'єктивних факторів, що визначають життя певної соціальної і професійної групи.

Для особистісного самовизначення:

- характерна неможливість формалізації повноцінного розвитку особистості;

- більш підходять не «сприятливі» в повсякденному уявленні умови, а навпаки, складні обставини і проблеми, які дозволяють проявитися кращим особистим якостям людини, сприяють розвитку таких якостей.

Крім того, у вивченні питань професійного самовизначення в умовах інформатизації суспільства значну увагу необхідно приділяти віковим особливостям розвитку. Прихильники концепції вікового розвитку вважали, що професійний розвиток безупинний, складається з низки фаз та містить типи професійного розвитку, а стадії професійного розвитку спираються

на віковий розвиток. Такі фактори відіграють важливу роль у визначенні підходів до особистісного та професійного самовизначення молоді, адже в епоху випереджувального розвитку інформаційного поля спостерігається гіперболізований фізичний та психологічний розвиток людини. Знання цих процесів та їхніх причин мають бути взяті на озброєння всіма учасниками навчально-виховного процесу.

На основі аналізу психолого-педагогічної літератури виявлено вікові та психологічні особливості старшокласників, що впливають на формування професійного самовизначення. До них можна віднести:

- особистісну спрямованість, провідний тип діяльності, провідні новоутворення, мотивацію, рівень розвитку механізмів мислення, самооцінки, самоаналізу, самовиховання;

- актуалізацію в старшокласників образу «Я», розвиток у них рефлексії, активного самопізнання, потреба в самовихованні, самоосвіті, набуття професійної спрямованості;

- прояв в учнів стійких інтересів, зосередження їхньої уваги на професійному самовизначенні.

Висновки дослідження і перспективи подальшого розгляду. Підсумовуючи аналіз системи факторів, які впливають на свідомий вибір професії старшокласниками, вікових психофізіологічних особливостей підліткового і юнацького віку, можемо констатувати що, професійне самовизначення – це складне структурне новоутворення взаємопов'язаних і поєднаних переконаннями морально-вольових якостей особистості, способів поведінки, знань про професії, практичні вміння і навички, сформовані відповідно до вимог суспільства й можливостей навчально-виховного процесу в школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Альбуханова-Славская К. А. Жизненные перспективы личности / К. А. Альбуханова-Славская // Психология личности и образ жизни / отв. ред. Е. В. Шорохова. – М. : Наука, 1987. – С. 137–145.
2. Гинзбург М. Р. Психологическое содержание личностного самоопределения / М. Р. Гинзбург // Вопросы психологии. – 1994. – № 3. – С. 43–52.
3. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов на Дону, 1996. – 512 с.
4. Кон И. С. В поисках себя. Личность и ее самосознание / И. С. Кон. – М., 1984. – 335 с.
5. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности / Т. В. Кудрявцев, В. Ю. Шегурова // Вопросы психологии. – 1983. – № 2. – С. 5–59.
6. Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів / [під керівн. В. Б. Шапаря]. – Х. : Прапор, – 2009. – 672 с.
7. Соціально-психологічні чинники мотивації професійного вдосконалення особистості керівних кадрів освіти : [наук.-метод. посібник] / М. Й. Боришевський, В. А. Семиченко, О. І. Бондарчук [та ін.]. – К. : Логос, 2005. – 128 с.

В. И. Доротюк,

Институт педагогики НАПН Украины, г. Киев, Украина

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Статья посвящена актуальным вопросам профессионального и личностного самоопределения старшеклассников. В частности проанализированы психолого-педагогические предпосылки формирования такого новообразования как «профессиональное самоопределение», определена система факторов, влияющих на его формирование. Установлено, что профессиональное самоопределение – это сложное структурное новообразование взаимосвязанных и объединенных убеждений, морально-волевых качеств личности, способов

поведения, знаний о профессиях, практические умения и навыки, сформированные в соответствии с требованиями общества и возможностями учебно-воспитательного процесса в школе. Профессиональное самоопределение является неотъемлемым компонентом личностного самоопределения. Эти явления проходят параллельной линией на протяжении всего жизненного пути человека, и от того, как человек справляется с поставленными задачами выбора на разных этапах своей жизни, зависит успешность жизни в целом.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение; личностное самоопределение; предпосылки; учащиеся старших классов; факторы влияния.

V. I. Dorotyuk,

Institute of Pedagogy of NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF PROFESSIONAL SELF-DEFINITION OF SENIORS

The article is devoted to topical issues of professional and personal self-definition of seniors. In particular, it is analyzed the psychological and educational prerequisites of formation of such tumors as «professional self-definition», defined the system of factors that influence on its formation. It is established that the professional self-definition – is a complex structural neoplasm combined and interrelated of beliefs by moral and volitional qualities of personality, methods of behavior, knowledge of the profession, practical skills, formed in accordance with the requirements of society and opportunities of the educational process in school. Professional self-definition is an integral component of personal identity. These phenomena are parallel lines throughout the human life course, and how a person copes with the tasks of choice at different stages of your life, depends on the success of life in general.

Keywords: professional self-definition; personal self-premise; seniors; factors of influence.

Рецензенти: *Сисоєва С. О.*, д. пед. н. професор;
Шерстюк Л. В., к. пед. н., доцент.

© Доротюк В. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 14.11.2014